

הקניית ערכים

איך מלמדים ילד לא ש"תורה חשובה", אלא שהתורה שלו חשובה

מאת: הרב יחיאל יעקובזון

תוכן העניינים

פרק א – שני עולמות: הבעיה האמיתית

לא צביעות, אלא עולמות חצויים · הילד שלא ידע מה זה מריבה

פרק ב – לא מה שמראים: מה שהילד רואה

משל הפרסומת · הניסוי עם האברך

פרק ג – ללמוד לסתום את הפה

הילד שנהיה "אפיקורס" על יד הים · הניסוי עם מכשיר ההקלטה

פרק ד – חוק אחד לבית

הילדה שלא הספיקה לברך · שלושים אלף דולר בבת אחת · הגאון מבריסק והנכד על הכיסא

פרק ה – עשה טוב: להקשיב באמת

פרק ו – "התורה שלו חשובה"

הילד שכעס על ה"צ'ולנט" · לקרוא נביא לאמא ליד הכיור

פרק ז – להמחיש, לא להצהיר

האנטנה החשמלית · קוף נטול זנב

שני עולמות: הבעיה האמיתית

בפרק זה: הבהרה חשובה בעניין "הדוגמה האישית": הבעיה איננה שילדים חושבים שהורים "צבועים" – זו טעות נפוצה. הבעיה האמיתית והרבה יותר עמוקה: היווצרות תודעה של "שני עולמות" נפרדים – עולם ההצהרות ועולם ההתנהגות בפועל.

לא צביעות, אלא עולמות חצויים

בפגישה הקודמת עסקנו בדוגמה האישית, ובעיקר בקיצוץ ובקלקול המושג הזה כפי שהוא מוכר ברחוב. כדרכם של מושגים פופולריים, עם הזמן הם מתעוותים ומתבלבלים. העיקרון שביקשנו להבהיר הוא זה: הבעיה איננה שהילדים רואים שהורים צבועים, כלומר שהדוגמה האישית לא טובה, ולכן הם מגיעים למסקנה שההורים "לא נאה דורשים ולא נאה מקיימים" ולכן מרשים לעצמם להתנהג לא בסדר. אילו זו הייתה הבעיה, היה קל מאוד לפתור אותה.

האמת מורכבת הרבה יותר: ילד קטן אינו יכול לתפוס שהוריו צבועים. אין דבר כזה בתפיסת עולמו. זו נקודה שכדאי לזכור אותה היטב. בשנים הראשונות של הילד – השנים הכי קריטיות מבחינת נושא הדוגמה האישית – ההורים הם הסמכות היחידה בעולם. מי שקובע מה מותר ומה אסור, ואף מי שקובע בכלל שיש דברים מותרים ואסורים – זה ההורים. הילד אינו בנוי מחשבתית לקלוט שההורים "צבועים". כשהוא רואה שההורים אומרים דבר אחד ונוהגים אחרת, הוא אינו חושב שהם צבועים – אלא תופס תפיסת עולם מעוותת: העולם מורכב משתי מחלקות. מחלקה אחת של הצהרות, כדי לצאת ידי חובה, ומחלקה של איך שבאמת מתנהגים – ושתי המחלקות האלה כלל לא קשורות זו לזו.

אדם יכול, לפי התפיסה הזאת, להתנהג בהתאם ליצרים, לדחפים ולכוחות הפועלים בשטח – לזרום עם העולם – ויחד עם זה לצאת ידי חובת ההצהרה. הוא מתפלל, ולא תמיד יודע למה. הוא אומר מילים על "אסור לשקר", "זה לא יפה" – אבל זה כבר לא נכנס אצלו למחלקה של "מחייב אותי", אלא למחלקה של "כך אנחנו מייצגים את עצמנו בציבור".

וזאת, לצערי, הבעיה העיקרית שלנו היום – לא הנשירה, לא הנוער המנותק. הבעיה היא שיותר ויותר בנים ובנות בציבור שלנו גדלים וחיים בשני עולמות. הם דתיים, כלומר משלמים "מיסים" לקדוש ברוך הוא כדי שלא יקלקל להם את החיים, אבל טעם החיים, משמעות החיים, אינם קשורים באמת לעבודת השם. עבודת השם

נשארת חוויה חיצונית, מין תקנון שצריך למלא. יש בכך שתי בעיות חמורות: ראשית, הרמה הרוחנית עצמה עלובה; שנית, אנשים כאלה כמעט אף פעם לא עומדים בניסיונות חדשים – מה שהתרגלו לעשות, הם עושים, אבל ברגע שמגיע ניסיון מסוג שלא הכירו בילדותם, כמעט אין סיכוי שיעמדו בו.

אפשר לראות אנשים בציבור שלנו שנראים מאוד דתיים, מאוד מחמירים – אפשר להחמיר במצוות בלי שום עניין פנימי בזה – אבל כשמגיע נושא שלא היה חלק מהילדות, למשל ניסיון ביושר בממון, שהוא איסור דאורייתא מהחמורים ביותר, זה כלל לא נכנס למודעות שלהם. אדם יכול לדקדק בשבע דרבנן, ובשעת נפש – לשקר, לרמות, לגנוב, בלי לחשוב פעמיים. מי שלמד להכיר את עולם בתי הדין התורניים יודע כמה אנשים שנראים יראי שמיים חותמים על שקרים כדי להשיג כספים, בלי לחשוב פעמיים.

הילד שלא ידע מה זה מריבה

"לא יכולתי להסביר לכם דבר כזה"

פעם פגש אותי יהודי בהרצאה, ואמר שהוא היה המלמד שלי בכיתה ה'. סיפר לי שבמסגרת לימוד משניות הגענו למושג של "גט". הוא הסביר לנו את המושג – ואני, כך סיפר, התגלגלתי מצחוק: "אין דבר כזה! למה שאבא ואמא יתגרשו?" הוא ניסה להסביר לי שזה קורה, לא רק לי – לא הבנתי, וגם החברים שלי, חוץ מילד אחד שאפשר היה לראות על פניו שהוא מבין במדובר, לא הבינו על מה בכלל מדובר. הוא לא יכל להסביר לנו שיש בעולם דבר כזה שאבא ואמא צועקים, רבים, מתווכחים. בסוף הוא הסתפק בלומר לנו: "זה לא אבא ואמא באמת – הם התחתנו בטעות."

היום יש ילד שלא יודע מה זה שקט אמיתי בבית. יש ילד שלא שמע דוגמה כזאת אלא מעבר לדלת של אחד ההורים, או מעבר לדלת של השכנים. התרגלנו לזה. אנחנו מתרגלים לכל חולי, ונדמה לנו שזו נורמה. אבל זו לא נורמה – זה עיוות, זה קלקול. וככל שאנשים מתרגלים, כך עבודת השם אצלם נהיית עוד יותר תקנון של חוקים שצריך לבצע.

אם כן, הנקודה הראשונה שתיקנו: הבעיה איננה צביעות, אלא עולמות חצויים – שתי מערכות. בסיס הבעיה הזה הוא הבסיס לכל מה שנדבר עליו כאן.

לא מה שמראים – מה שהילד רואה

בפרק זה: תיקון מפתיע לנוסח המקובל של "הדוגמה האישית", דרך המחשה מעולם הפרסום – ומעשה שהוכיח לאברך צעיר, בניסוי חי, שהבעיה לעולם איננה "אין כסף".

משל הפרסומת

הנוסח המקובל היה שהילד מושפע ממה שמראים לו הרבה יותר מאשר ממה שאומרים לו. אבל אנחנו יודעים שהמציאות מורכבת יותר: יש בתים שבהם הדוגמה האישית שלילית, ודווקא בגלל זה הילדים מתנהגים טוב יותר – כי ראו כמה זה לא טוב, זה פגע בהם, והם החליטו לשנות דרך. ויש בתים, וזה מדאיג יותר, שבהם הדוגמה האישית טובה, ודווקא בגלל זה הילדים נקטו בדרך אחרת. אז מה בכל זאת אנחנו מקנים לילד?

תיקנו את הנוסח כך: לא הילד מושפע ממה שמראים לו, אלא הילד מושפע ממה שהוא רואה. יש הבדל גדול בין הצורה שבה מבוגר קורא את מה שקורה בבית, לבין הצורה שילד קולט אותו. זוג הורים יכולים להציג דוגמה אישית נפלאה של חיים רוחניים, של אידיאלים וערכים – ולגרום לילד ללכת לכיוון ההפוך, בגלל שהם חיו כך, ולא למרות זאת, אם לא חשבו לשאול איך הילד קולט את זה, איך זה משפיע עליו, מה התוצאות שזה עושה לו.

"הנסתרת לה' אלקינו, והנגלת לנו ולבנינו עד עולם, לעשות את כל דברי התורה הזאת."

דברים כט, כח

אחד מאדמו"רי בעלז אמר פעם: הנסתרות לה' אלוקינו – כלומר, מה שאתה עושה בסתר ליבך, כולו קודש לה'. אבל בחינוך זה מסוכן מאוד, כי הנגלות – זה לנו ולבנינו. מה שהילדים קולטים, זה מה שקובע.

אם אנחנו רוצים לדעת איך ילדים קולטים את הבית, כדאי להסתכל על עצמנו כמו שאנחנו מסתכלים על עולם הפרסומת. כשפרסומת רוצה להשפיע עלינו, היא לא מדברת אל הדעת ואל התבונה, וודאי לא אל העולם המוסרי שלנו. היא מדברת אל החושים, ומשתדלת בכל יכולתה לעקוף את המחשבה. ככל שפרסומת מופיעה יותר פעמים, אנחנו רואים אותה יותר, היא נהיית יותר מוחשית, יותר בוטה, יותר מושכת עין ולב – וכך היא משפיעה יותר, בין אם נרצה ובין אם לא. הפרסומת לא עובדת ישירות; אחרי תקופה שראינו אותה, אנחנו פתאום מרגישים שחסר לנו בלעדיה, למרות שמעולם לא חשבנו על זה במפורש.

כך הילד בבית. שום ילד נורמלי לא מסתובב ובודק בכוונה תחילה "מה היא הדוגמה האישית שההורים היקרים רוצים להנחיל לי, והאם אני מוכן לקלוט אותה". הילד הוא פסיבי במובן הזה – הדברים פועלים עליו בלי שהוא יחשוב על כך. הוא לא פותח את העיניים ומחליט לקלוט; הוא חי את הבית, נושם אותו, וזה משפיע עליו בלי מחשבה מודעת.

ואם זה העיקרון, התשובה ברורה: אם אתם רוצים לדעת מה הם הערכים שהבן שלכם קלט בבית, בעומק נפשו – לא מה שהוא אומר, כי הוא למד להגיד את מה שצריך להגיד, ולא בגלל שהוא משקר – חשוב לזכור שהנושא שמופיע אצלכם בבית הכי הרבה פעמים, והכי מוחשי מבחינת הילד, הוא מה שהוא קלט באמת.

הדוגמה שהבאנו בפגישה הקודמת: בבית שדנים כל הזמן על כסף, ואומרים "ברוך השם, אין כסף כי אבא לומד" – גם אם אומרים זאת בעיניים בורקות, לא בטון של סבל – הילד זוכר שהוא סבל, שהוא רצה דברים, ושהסיבה היחידה שאין לו אותם היא שאבא לומד. מה שזה ישפיע עליו זה לא שהוא ירצה לא ללמוד, אלא שכסף יהיה ערך עליון בחייו – גם אם הוא נזהר לא להגיד את זה, גם אם יגיד את הכול "לשם שמיים", כמו שכולנו עושים היום. יש הבדל בין מה שאדם אומר, ואפילו מה שהוא חושב שהוא מרגיש, לבין מה שבעומק ליבו. כשילד אומר שהעיקר זה תורה, ואם בבית באמת יש חיי תורה, הוא מאמין במה שהוא אומר – אבל לא בהכרח מרגיש אותו בעולם הרגשי הפנימי שלו.

"תן לי מאה שקל לשבועיים"

פעם, בהרצאה לאברכים, המחשתי את הדוגמה הזאת. אברך אחד קם ואמר: "רגע, סליחה, אתה אמרת בפעם הקודמת שאסור לשקר לילדים. אז מה אני אגיד לילד שלי שכל הזמן רוצה דברים? האמת היא שאין לי כסף. אתה רוצה שאני אשקר לו ואגיד שאני לא קונה לו כי מצאתי בספרי קבלה שצבע צהוב משפיע רע על העונה הרביעית?"

אמרתי לו: "ידידי, אין שום דבר בעולם שאתה מונע מהבן שלך בגלל שאין לך כסף". הוא נעלב: "סליחה, אתה מנהל את חשבון הבנק שלי? על סמך מה אתה קובע?" הצעתי לו ניסוי: הייתה לי אז הרצאה כל שבועיים. "אני אתן לך עכשיו את כל מה שהבן שלך מבקש לשבועיים הקרובים – בוא נראה כמה זה עולה." הוא התחיל לחשב: ביסלי, במבה כל יום – בערך חמישים שקל. אמרתי לו: "אני אתן לך מאה שקל לשבועיים, תקנה לכן שלך את כל מה שהוא מבקש, ואחרי זה נדבר." הוא סירב. שאלתי: "למה? אתה שונא מתנות?" הוא ענה: "לא, אבל אני משתגע – אתן לו עכשיו את כל מה שהוא רוצה, ומה יהיה אחר כך?"

"אז יש עוד סיבה שאתה לא קונה לו", אמרתי, "לא רק בגלל שאין לך כסף, אלא כי אתה לא רוצה שהוא יתרגל. את זה אתה לא אומר לו, ורק לעצמך אתה אומר שהבעיה היא כסף. מה קבעתי שאתה לא מונע מהבן שלך שום דבר בגלל כסף? בגלל שבאת להרצאה, ולצערי גבו בכניסה עשרה שקלים – זה מוגזם, אבל זה מה שגבו. אם היית רעב ללחם, לא היית בא. כשאנחנו אומרים 'אין כסף', הכוונה שלנו היא: בסולם הערכים שלנו, יש דברים יותר חשובים."

אז למה מדברים על כסף דווקא? זה רק דוגמה, אבל דוגמה מרכזית מאוד בדורנו. בבתיים שגדלנו בהם, כסף היה מילה גסה – ההורים לא דיברו איתנו על זה. זה לא עלה על השולחן. אם לא היו מקבלים אותנו לחינוך תורני, ורק לבית ספר חילוני, בגלל שאין כסף – ההורים היו משיגים כסף מאיפשהו, אוספים צדקה. כשההורים אומרים "אין כסף", הם בעצם מתכוונים: זה לא מספיק חשוב. אז למה לא לדבר על החשיבות ישירות?

ללמוד לסתום את הפה

בפרק זה: למה חוסר הסבלנות שלנו כהורים הוא בעיה חינוכית לא פחות חמורה מכל תוכן שנמסר או לא נמסר, סיפור מצחיק ומכאיב על ילד בן שש שכמעט הפך "אפיקורס" ליד הים, וניסוי הקלטה שביצענו עם למעלה ממאה זוגות הורים.

הילד שנהיה "אפיקורס" על יד הים

אחת הבעיות הנוספות שמאפיינות אותנו: אין לנו סבלנות לילדים, אין לנו זמן בשבילם, אין לנו עצבים. הילדים הם, כמו שכולם אומרים ואף כותבים בספרים, "אוצר בשמחת החיים" – הילדים החמודים האלה, זהובי הטלטים, נשמות טהורות. אבל אותם ילדים בבית, שכל הזמן זזים, מדברים ומעצבנים, אין לנו כל כך הרבה סבלנות בשבילם. יש כל כך הרבה דברים חשובים לעשות. אני חושב שהחוק הראשון באמת בחינוך הוא ללמוד לסתום את הפה. זה החלק הכי קשה – "תענית דיבור".

"מי עשה את זה באמת?"

פעם התקשר אליי יהודי, מאוד לחוץ. מהצליל בקולו הבנתי שהוא צעיר מאוד. שאלתי: "בן כמה הבן שלך?" הוא ענה: "בן שש". אמרתי: "יופי, גדל לנו גאון חדש – בגיל שש כבר אפיקורס! צריך עשרות שנים בשביל זה." הוא נעלב: "אתה צוחק? אם זה היה הבן שלך לא היית צוחק." הסברתי לו שהצחוק שלי הוא רק סגנון עבודה טיפולי, ולא זלזול. שאלתי: "איך הוא נהיה אפיקורס? הוא קרא 'שער הייחוד' בחובות הלבבות, או מורה נבוכים לרמב"ם?"

הוא סיפר: הם גרים בירושלים, והילד נסע פעם ראשונה בחייו לים באשדוד, בהסעה מאורגנת. אבא שלח אותו עם אחיו הגדול, בן אחת עשרה, שיהיה אחראי עליו. הילד הקטן הגיע לים, ראה משהו שמעולם לא ראה כמותו, ושאל את אחיו הגדול: "וואו, מי עשה את זה?" האח הגדול ענה: "השם." הילד לא הסתפק: "כן, אבל מי עשה את זה באמת?" האח, נבהל: "לא כל דבר אתם אומרים 'השם, השם, השם' – תגיד מי עשה את זה באמת." בקיצור, האח הגדול, מבוהל, מיהר הביתה וסיפר לאבא. האבא, מבוהל אף הוא, רץ להתקשר למומחה לטיפול באפיקורסות בגיל צעיר.

אמרתי לו: "עכשיו אתה רואה – קודם הייתה לך עין צרה בחיוכים שלי, ועם החיוכים לא יכולתי לפתור את הבעיה. עכשיו אני אגיד לך בדיוק מה קרה בבית שלך, בלי שהייתי שם, אבל לא אגיד לך את הפרטים המדויקים, כי אתה הפרעת לי באמצע החיוכים." הסברתי לו: "יום אחד הבן שלך הלך איתך ברחוב ושאל: 'אבא, איך דולק האור? מי בנה את הבניין הזה? מי שם את העמוד הזה?' – יש דילמה מוכרת: מצד אחד זה 'נודניק', ומצד שני מומחי חינוך אומרים שצריך לענות לילדים כדי לפתח אותם. מה עושים בגילים כאלה? אני מכיר אבא בדוי, ששאל אותו הבן: 'אבא, למה זה כך?' ואבא, בלי לדעת, ענה 'לא יודע' עשרים פעם ברציפות, עד שהילד עצמו אמר: 'אבא, אם לא תשאל – מאיפה תדע?'"

"הבעיה שלך", המשכתי, "היא שכשהוא שאל 'מי עשה את הבניין הזה', ואתה עונה 'השם' – זה אפילו יותר קצר מלהגיד 'סתום את הפה'. שתי מילים, ובעצם שתי עברות: גם 'מועד' עם השם, וגם לא עונים לו. הבן שלך קלט ש'השם' פירושו, בעברית שלו, 'סתום את הפה', אין לי עצבים בשבילך, אל תבלבל את המוח'. עכשיו הוא מגיע לים, יש לו אח קצת יותר גדול, לא עוד אבא – ושואל אותו את השאלה שוב. האח לא רוצה להגיע לאפיקורסות, אז הוא לוחץ: 'תענה, אתה לא רוצה להגיע לבעיות הרבה יותר חמורות'. אחת משתיים: או שתענה, או שלא. לפחות אל תרמה את עצמך שאתה עונה. עדיף לענות אחת מכל שלוש מאות שאלות באמת, מאשר לרמות את עצמך שאתה עונה בכלל."

בהקשר שלנו: "אין כסף" זו לפעמים סתימת פה. אין לנו כוח לשבת עם הילדים ולהסביר להם שיש ערכים בעולם, שגם אנחנו לא קונים את כל מה שאנחנו רוצים, שגם אם תקנה עוד ועוד – זה לא נגמר. צריך להשקיע בזה, לפעמים אפילו לקנות לו חמש עשרה שקיות במבה, לעמוד לידו שיגמור אותן, ולהראות לו מה הוא מרגיש אחר כך.

מאה זוגות הורים, כולם בהלם

פעם, בסדרת ייעוץ שנתנו, ביקשנו מלמעלה ממאה זוגות הורים לפני שהגיעו לייעוץ, לשים בבית מכשיר ההקלטה. הבאנו להם בהשאלה שעוני שבת שמפעילים את הטייפ באופן אוטומטי בשעה קבועה, בלי שיזכרו מתי בדיוק, כדי שיקליטו את "השעה הכי מרתקת בבית" – בין שבע לשמונה בבוקר, בלי שידעו מראש איזה יום. יום אחד, המזכירה הייתה מתקשרת ומבקשת שיביאו את הקלטת לפגישה הראשונה.

לא היה זוג הורים אחד שלא היה בהלם לשמוע איך הבית שלו נשמע. כל אחד חשב שהוא יודע איך זה נשמע בבית שלו, אבל לשמוע את זה בהקלטה – זה שונה לגמרי. את מרגישה שהיום עבר טוב, שרצית לצרוח שלושת אלפים פעם והתאפקת, ויצא רק אלף – זה נשמע לך טוב, אבל כששומעים את זה בטייפ, גם שומעים בבירור שהתחלת לצרוח והפסקת באמצע, כי לא ידעת שהשכנה מעבר לדלת שומעת (למרות שגם היא צורחת באותו זמן).

עברנו למעלה ממאה זוגות הורים, ואפילו לא זוג אחד לא היה בהלם. עכשיו אני אספר משהו מביך על עצמי: אחרי שישבתי בבית לנתח ולסכם את החומר, פתאום הבנתי מה אני מתכוון, ורק אז חוויתי בעצמי מה זה אומר. אמרתי לאשתי: "אולי נעשה ניסוי כזה גם אצלנו?" היא אמרה: "לא כדאי". שאלתי: "למה לא כדאי? אולי אנחנו צבועים?" אמרתי לה: "אנחנו לא צבועים, אנחנו באמת משקיעים בחינוך." אבל התעקשתי, ולא הייתה לי, כנראה, "בינה יתרה" באותו רגע.

ביקשתי מבני שישים את הטייפ. אני מודה בפומבי: גם אני הופתעתי מעצמי. שמעתי את עצמי אומר לבני: "טיפש." אסור להגיד את זה חינוכית, ואני מבטיח שאם היו שואלים אותי בבית דין תורני אם אמרתי כזה דבר, הייתי מעיד בלב שלם שאני לא אומר את זה – זה לא מעלת לשוני. אני לא רגיל בזה, ובאמת שאלתי אחר כך את ילדיי אם מישהו זוכר שאמרתי מילים כאלה, והם לא זכרו. אבל בטייפ – זה לא משקר. לא קורה את זה בכל יום, אבל זה קרה.

המסקנה: אתם צועקות וצורחות לא פחות פעמים ממה שאתן מדמיינות, אלא שכל צעקה נותנת פורקן מסוים לתסכול, ונדמה שנגמרה הפרשה – ומחר זה כבר צרחה חדשה. השיטה של תשומת לב מודעת יותר יעילה ומהירה משיטת הצעקה, כי היא לא נותנת לכם את ההשליה.

בפרק זה: הכלל המעשי המרכזי של הפרק – "סור מרע": לא לדבר, אלא לפעול, ולא להפוך כל פרט לערך בפני עצמו. סיפור מלחיץ על ילדה שנקלעה בין פסיקה מחמירה של מורה לבין הסעה שלא ממתנה, ומעשה מפורסם על הגאון מבריסק.

הילדה שלא הספיקה לברך

חמש דקות עד ההסעה

ילדה בכיתה א' נטלה ידיים לארוחת בוקר. גמרה לאכול, ועוד חמש דקות מגיעה ההסעה לבית הספר. המורה שלה פסקה – חידוש גדול, שרוב הפוסקים לא פוסקים כך – שחייבים דווקא נטילת ידיים ופת שחרית. מה אמא יכולה להגיד לבתה? שלא תשמע למורה? עוד מעט "ישדכו" אותה עם כיתה א', כבר יש בעיה. אז הילדה, שנטלה ידיים ואוכלת, לא הספיקה לברך ברכת המזון – ומגיעה ההסעה. מה תגיד לה האמא? "תתחילי לברך"? יש כאלה שיודעות לברך ברכת המזון במנגינה שזורשת עצבי פלדה לשמוע מתחילתה ועד סופה – וחמש דקות לפני שההסעה מגיעה, זה כבר סכנת התקף לב. אבל מה, תגיד לה "תברחי, תתחילי אחר כך"? זה כמעט "פיקוח נפש" מבחינת המורה שתראה שהיא בורחת.

מהסיפור הזה לקחנו נקודה חשובה. באותו יום, אותה ילדה גם קפצה עם נעליים על הכיסא, על ריפוד חדש – ואמא שלה צעקה עליה מייד, ללא היסוס. למה כאן זה קרה אוטומטית, ולנטילת ידיים לא? התשובה הפרימיטיבית היא: היצר הרע אוטומטי, והיצר הטוב לא. אז מה אפשר להסיק מכך להורים?

שלושים אלף דולר בבת אחת

יצאנו להורים עם שני דברים: "סור מרע" ו"עשה טוב". לגבי "סור מרע" – קבלו על עצמכם חודש שלם: לא לדבר עם הילדים אף מילה מיותרת על "חוקי ההישרדות" בבית. את זה יש להסביר, כי זה עקרוני: כשאת אומרת לילד לא לעלות עם נעליים על הספה, לשים את הצעצועים בארון, לשים את הצלחת – כל פעם בנפרד – יש לזה שני חסרונות. ראשית, יש גבול לכמה אפילו ילד טוב מסוגל לשאת. שנית, זה הופך כל פרט לערך בפני עצמו, במקום למצוא כלל אחד כולל, שקל הרבה יותר לקבל אותו, כי הוא כולל את כל הפרטים.

כל החובות ביחד, לא פרוטה־פרוטה

פעם טיפלתי באדם שהסתבך בחובות. אחרי שקיבוצה של אנשים החליטו לעזור לו לממן את החובות ולתת לו לשלם בתשלומים לאורך זמן, ביקשתי ממנו לערוך רשימה של כל החובות שלו במשך שבוע. הוא חזר ואמר: "אני בהלם – סך כל החובות שלי שלושים אלף דולר. אין לי שום בעיה להתמודד עם זה, אני יכול בעצמי, בלי עזרה, לגמור את זה בפחות משנתיים." שאלתי: "אז למה בהתחלה התייאשת?" כשלא היה לו סכום כולל, כל פעם שהוא ראה כמה הלך למכולת, כמה הלך לזה ולזה – זה מרט לו את העצבים. אבל ברגע שהכול הפך לסכום אחד גדול, הוא יכול להתמודד איתו.

זו בדיוק ההרגשה של ילד שאומרים לו "לא, לא, לא, לא" אלף פעמים – גם אם הוא רוצה לשמוע בקול, הוא לא מסוגל. אבל כשיש חוק אחד בבית – "אמא מנהלת את הבית" – זה נהיה קטן וברור בהרבה. ילד שבבית מתקשה להתנהג לפי כללים, ואצל הדודה הכי טובה לו בקלות – זו לא בעיה נפשית שלו, אלא סימן שאצל הדודה ברור מי קובע. אם יהיה ברור בבית שאמא מנהלת אותו, זה יהיה הרבה יותר קטן. במקום לדבר אלף פעם, פעם אחת תגידי בבירור: "אצלנו לא עולים עם נעליים על הספה," ומאותו רגע, בלי כעס ובלי הרצאות – רק תפעילי: קחי אותו בידו, בלי מילים, ותעבירי אותו למקום אחר. אם צריך שהוא ישם את הצעצועים בארון, לא צריך להסביר עוד ועוד – פעם אחת אמרת, קחי את ידו, לכו יחד לארון, יעשה זאת.

הגאון מבריסק והנכד על הכיסא

"אין כאן עניין של חינוך"

הייתה אספה בביתו של הגאון מבריסק, וילד בן שלוש בערך, כנראה נכד, טיפס על כיסא, זחל על אורך השולחן בין כל הרבנים שעסקו בעניינים שברומו של עולם. הרב לקח אותו בשלווה והוריד אותו לרצפה. הילד המשיך – הלך מסביב לשולחן, טיפס שוב, הלך אל הרב, שהוריד אותו שוב, פעם שלישית ורביעית. אחד הרבנים לא יכול היה לשאת עוד, ואמר: "כבוד הרב, אין כאן עניין של חינוך?" שאל הרב: "מה זאת אומרת?" "לחנך אותו שלא יטפס על השולחן." שאל הרב: "ראית פעם אדם בן שלושים שמזחל על השולחן? אם לא – אין כאן שום בעיה של חינוך. יש בעיה של המידות שלך. אין לך עצבים – תפתור את הבעיה שלך. לילד יש זכות להיות ילד."

הרבה מהבעיות שיש בבית לא קשורות כלל לחינוך – הן פשוט קלקול שלנו, של חוסר סבלנות שלנו, ואנחנו מתרצים את עצמנו שזו "בעיה חינוכית". סיכום הדברים לגבי "סור מרע": כל ענייני המשמעת צריכים להתנהל רק בדרך אחת – יש ערך עליון אחד, סמכות אחת שיש לשמוע בקולה. שאר הדברים חסרי משמעות

בפני עצמם. הערך הזה מנחילים על ידי הפעלה, לא על ידי דיבור. כמה שמדברים יותר, מרחיקים יותר, לא מקרבים.

פרק ה

עשה טוב – להקשיב באמת

בפרק זה: החלק החיובי המקביל ל"סור מרע" – לשים לב פעם ביום למשהו חיובי שהילד עושה, ולהקשיב לו באמת. וזיכרון ילדות על שכנה זקנה שלימדה יותר על ברכות מכל שיעור תורה.

ה"עשה טוב" שביקשנו הוא פשוט: פעם ביום, שימו לב למשהו חיובי שהילדה עושה, והתייחסו לזה. גם אם היא מברכת, תגידו "אמן" – אבל תקשיבו לה באמת. תראו את הילדות שמתחילות לברך – איזו שמחה, איזה אושר, כי האמא מתפעלת. אבל אם אחרי שבוע היא מספרת על זה לשכנה, ומתוך פחד "שתזוח עליה דעתה" השכנה עונה בקרירות – מצב הרוח כבר יורד. או אם פעם הבאה הילדה מברכת בדיוק כשאת באמצע שטיפת כלים, תינוק בוכה בעגלה – ואת אומרת "יופי, יופי, אמן, אמן" בלי לשים לב באמת, גם זה משפיע.

אי אפשר למנוע לגמרי את הרגעים שבהם אנחנו עסוקים ולא מקשיבים – אבל אם פעם ביום, בכוונה, מחליטים שכן מקשיבים באמת, אפילו רק פעם אחת שאת "נופלת" לתוך זה ומקשיבה – זה שווה יותר מאלף שיחות ואלף הערות מוסר. פעם אחת שתקשיבי באמת שווה יותר מכל מה שנוכל להגיד.

הסוכריות והברכה – השכנה שלימדה יותר מכל ספר

הייתה לנו שכנה בשכונת ילדותי, אישה מבוגרת שאיבדה משפחה בשואה ונשארה גלמודה. המצב הכלכלי היה קשה, וילדים לא קנו סוכריות – היו מבשלים קליפות תפוזים עם סוכר, וזה, דרך אגב, היה טעים יותר מהסוכריות. השכנה הזו הייתה מבשלת סוכריות כאלה ורצה אחרינו, ילדי השכונה, באמצע המשחק – נותנת לכל אחד סוכרייה, ואז עומדת ומקשיבה בדבקות, שהילד יברך, ועונה "אמן" בעיניים בורקות.

אני לא יכול לתאר כמה חשיבות זה הכניס לי לברכה. גדלתי, למדתי בישיבה, למדתי הלכות ברכות לעומק, ראיתי דברים נפלאים – אבל שום דבר לא התקרב לאותה יהודייה, שעמדה ומקשיבה ואומרת אמן, והעיניים שלה בורקות. שום הרצאה לא עושה את זה. כך חונכו הדורות שעברו: לא ישבו אמהות "אינטליגנטיות" עם שיחות מתוכננות על "אדם ועולמו", לא נתנו הרצאות פרשת שבוע. הן חיו חינוך. הסבתא של הסבתא שלנו, שלא ידעה לקרוא – אבל כשבישלה ארוחת צהריים הייתה אחוזת התרגשות, כי היא בישלה בשביל עובדי השם, גידלה ילדים מקיימי מצוות. היא חיה. הקדוש ברוך הוא היה בבית. זה ההבדל.

"התורה שלו חשובה"

 בפרק זה: היסוד המרכזי והחשוב ביותר של הפרק – ההבדל בין "ללמד ילד" "שתורה חשובה" לבין לחנך אותו ש"התורה שלו חשובה". סיפור עוצמתי על ילד שהעמיד את המחנך שלו במקום, וסיפור אישי על נביא שנקרא ליד הכיור.

"תשאל את אבא שלי"

סיפור על מחנך גדול בכיתה ח', שכבר סיפרתי אותו כל כך הרבה פעמים שהאגדה כבר "דהתה" קצת מרוב חזרות – אבל זה הבסיס לכל הפרק הזה. מחנך בכיתה ח' תורנית, בחדר תורני מאוד, הכין את הכיתה לקראת מתן תורה, בשבועות. הוא סיפר סיפורים מרגשים על תורה, ותכנן לסיים את השיעור ברצף שאלות רטוריות: "יהודים, יש משהו נפלא יותר מתורה? מה יש יותר מתורה?" – ותכנן שבדיוק אז יישמע פעמון ההפסקה, והשאלה תישאר תלויה באוויר, לחדור לליבות הילדים.

אבל רגע לפני שהצליח להטיל את השאלה, קפץ ילד ואמר: "צ'ולנט!" – למי שלא יודעת, זה חמין. כל הכיתה התפוצצה מצחוק, וההצגה כולה התקלקלה. המחנך ניגש אל הילד כדי "לטפל בו" – בהתאם לתגובה הפדגוגית שהתעוררה אצלו. אבל פתאום משהו במבט פניו של הילד עצר אותו. הוא ציפה לראות פחד או ליצנות, אבל ראה שהילד כועס – כועס באמת.

המחנך, שסקרן מהתגובה הזאת, נפגש עם הילד לבד, כדי לברר. תוך כדי שיחה, הילד קרא: "תשאל את אבא שלי!" והתפרץ ואמר, כמעט בדפיקה על השולחן: "אצלנו, כל שבת, אבא שלי מכריח אותי להגיד דבר תורה ליד השולחן – לא מה שלמדנו בחדר, אלא צריך להכין לבד. אני עובד ומכין, שומר את הדבר תורה בראש – ואף אחד לא מקשיב. אמא מתעסקת עם האוכל או עם הילדים הקטנים, ורק אבא – אוכל צ'ולנט!"

המחנך סיפר: "הילד הזה גאון! שם לי את האצבע בדיוק על הבעיה. אנחנו כמו עיוורים, אלף שיחות אומרים לילד שתורה חשובה, ובאותו זמן אף אחד לא מקשיב לדבר התורה שלו." הוא בירר: "אבא שלך בעצמו לומד?" – "כן, חצי יום, לפני צהריים." "אז, החליט המחנך, "לפני שהוא יוצא לכולל בבוקר, אני אביא לו צלחת צ'ולנט חמה, כמו שאמא יודעת לעשות, ואגיד לו: עזוב את הלימוד, בוא נאכל ביחד – הוא יסכים?" הילד ענה: "לא." "אז זאת אומרת שבכל אופן תורה קצת יותר חשובה אצלו." הילד ענה תשובה שהמחנך קורא לה "תשובת גאון": "אולי התורה שלא חשובה יותר בעיניו – התורה שלי."

זה כל הסוד. "חינוך לערכים" איננו לחנך שתורה חשובה, שתפילה חשובה, שיראת שמיים חשובה, שיושר חשוב – רוב מה שאנחנו עושים זה ללמד, לא לחנך. וככל שמלמדים ילד שתורה יותר חשובה, יש סיכוי שדווקא בגלל זה נרחיק אותו ממנה. חינוך לערכים פירושו לחנך את הילד על מה שהוא עושה: לא ללמד "תורה זה חשוב" אלא "התורה שלך חשובה"; לא "תפילה זה חשוב" אלא "התפילה שלך, כמו שאתה מתפלל עכשיו, חשובה"; לא "יראת שמיים חשובה" אלא "היראת שמיים שלך".

מדוע דווקא ההסבר ההפוך מפריע? כי כשמסבירים לילד כמה תורה נשגבת, ורואים שזה לא משפיע, מתחילים להסביר עוד יותר כמה זה נשגב. אבל ככל שהוא לומד כמה תורה יותר נשגבת, כך הוא פחות מאמין שהוא יכול לקיים אותה – והוא מתייאש יותר. זה קלקול שאנחנו עושים בידיים, בלי לחשוב.

לקרוא נביא לאמא ליד הכיור

"יש לי בן שלומד תורה"

מקצה אישית לגמרי, מגיל בר מצווה. בכיתה ה' היה לנו מבחן גדול על ספר שמואל ב'. למדתי טוב באותה תקופה, דבר נדיר אצלי – בדרך כלל הייתי מוותר בלי ללמוד. הפעם למדתי – ולא הצלחתי במבחן. אז החלטתי: "אם לא הצלחתי, סימן שהרבי לא יודע לבחון, ומסתבר שהוא גם לא יודע ללמד – אז אני יותר לא לומד נביא, נקודה." ולא שום דבר עזר, לא שיעורי חינוך גופני ולא הפעלות – פשוט הקשחתי את עמדתי.

אמא שלי הייתה עובדת המון, כמו כל האמהות של פעם – בלי מקרר, עם ארגז קרח, בלי מכונת כביסה, בלי חיתולים חד-פעמיים, עם עופות שצריך להכשיר בבית. פעם אחת אמרתי לה: "אתן היה לכן הרבה יותר זמן מאיתנו, כי לא היה לכן צריך להפשיר פריזר או לחכות לטכנאי מכונת כביסה." בכל אופן, יום אחד היא אמרה לי: "אני חושבת שאני צריכה את העזרה שלך – יש לי כאב לב, אני עובדת ארבע עשרה שעות ביום." ביקשה שאעזור לה פעמיים בשבוע בשטיפת כלים – בעצם עזרתי גם ככה, זה היה חלק טבעי מהבית.

קבענו יום ראשון ורביעי. התפללתי בכל ליבי שהיא תשכח את ראשון – לא נענתה. יום ראשון היא אמרה: "תביא בבקשה איזה ספר נביא, מה שאתה מכיר טוב." לקחתי את הספר, ישבתי ליד המטבח. היא אמרה: "שב כאן ותקרא בקול, ואני אשטוף כלים." שאלתי למה. "אמרתי לך שקשה לי, אבל כשאני שומעת אותך לומד נביא, ויודעת שיש לי בן שלומד תורה – הכול נהיה יותר נוח לי." קראתי לה כך, יום-יום, שלושה שבועות. אחר כך ביקשה שאסביר לה, כי היא לא הבינה. ביקשה שאסביר לה כללים בלשון ובארמית – ואני הייתי אז ילד, והיא בת ללימוד. אחר כך, בשולחן שבת, שאלה את האחים הגדולים שלי איך הם מסבירים פסוק מסוים, ואמרה: "יפה, אבל תשמעו איך הוא הסביר – יש לו חוש מיוחד."

לא רק שחזרתי ללמוד – עד גיל בר מצווה סיימתי את התנ"ך ארבע פעמים, לא לשם לימוד תורה פורמלי, סתם בכיף. הרגשתי שיש לי חוש מיוחד, שאני יכול לתרום לעם ישראל. וזה לא היה שיחות, לא הרצאות, לא מאמרי מוסר – רק שאני יושב וקורא נביא עזר לה לשטוף כלים.

אל תחכו לרגע "המושלם" כדי להראות לילד שהתפילה שלו, הלימוד שלו, נותנים לכם משהו לחיים שלכם. תתפסו את הרעיון: שהבן שלכם מתפלל, אל תגידו רק "יופי, ככה מתפללים" בסטנדרט של הצהרה – תגידו לו: "בוא תלמד אותי, כיף לי לשמוע." ילד יודע שהתפקיד של אמא הוא להגיד לו דברים חינוקיים – זה לא משכנע שזה אמיתי. הוא לא חושב שאת משקרת, אבל זה כמו "כרטיס כניסה לעולם החרדי" – סיסמאות. צריך שזה יתחבר לחיים האמיתיים שלכם.

בפרק זה: איך ילדים "שומעים" גם את מה שלא מיועד להם, מסיפור מלמדים שרכלו על אנטנה חשמלית עד ילד שרצה להיות נהג אוטובוס – וסיפור נועז ומחכים על עימות במרפאה פרטית, שממחיש בדיוק מה קורה כשמעריכים אנשי מקצוע יותר מתלמידי חכמים.

האנטנה החשמלית

ילד יודע שתפקידה של אמא לומר לו דברים חינוכיים – זה לא מוכיח שהם אמיתיים. יש הבדל בין מה שהילד רואה כ"תפקיד" לבין מה שהוא רואה כ"חלק מהחיים האמיתיים" שלך. לדוגמה: אישה שחוזרת הביתה ומספרת לחמותה על משהו שקנתה, על שיפוץ – אם פעם תעצרי ותגידי: "תשמעי, אני רוצה לספר לך משהו, איזו נכדה צדקת יש לך – אתמול היא ויתרה לאחותה במשחק" – זה מחבר את הילדה לעולם המבוגרים. אבל אם רק חדשות חילוניות תופסות מקום בשיחות הטלפון עם החברות, זה מה שהילד קולט כחלק מהחיים האמיתיים שלכם.

מה שהמלמדים דיברו בהפסקה

פעם הייתי בהפסקה בחדר, ביקשו ממני למסור משהו למנהל. עמדתי בצד, לא רציתי להיכנס באמצע שיחה של שלושה מלמדים שעמדו שם. שמעתי, בלי לרצות, על מה הם מדברים. המנהל ראה אותי, יצא ואמר: "נו, מה הבעיה?" אמרתי: "יש לנו בעיה – אנחנו משקיעים המון, ולא מרגישים אצל הילדים. תראה איך עושים דברים כאלה עם ילדים!" אמרתי: "אני אגיד לך למה – תורה לא מספיק חשובה אצלכם." הוא נעלב עמוקות. "יש לך משהו על הבטן?" שאל. אמרתי: "כן – פצצת אטום." "תפוצץ." "אתם כולכם מוכנים להתחייב מראש?" כולם הסכימו.

"תורה לא מספיק חשובה", אמרתי, "אבל אנטנה חשמלית – כן. אני מגיע לכאן, אתם יושבים בהפסקה, שלושה מלמדים, מדברים במשך חמש דקות שלמות על אנטנה חשמלית שאחד מכם קנה לרכב. אלף שיחות שלי לא יעמדו מול זה. הילדים מקשיבים לכם כשאתם לא רוצים בכלל. עיקר הלמידה היא חיקוי והזדהות. הילד רוצה לחקות אתכם, להזדהות איתכם – אבל לא כשאתם 'עושים תפקיד' בכיתה, אלא כשאתם עם החברים בהפסקה. היא רוצה להקשיב, יכולה לעמוד בחלון ולראות את אמא שלה מהלכת עם חברה – היא בולעת כל צעד. לא כשאת עומדת מולה, אלא כשאת חיה את החיים האמיתיים והטבעיים שלך."

סיפרתי להם על מקרה הפוך: מלמד סיפר לחברו בהפסקה על קושיה שילד שאל – "תשמעו, זו פצצה" – והילד הזה, למחרת, הלך לרב בית הכנסת לשאול את השאלה שוב, כי הרגיש שזה תופס את החיים באמת. זה לא "מס שפתיים" של הכיתה, אלא משהו שנוגע לחיים.

קוף נטול זנב

עוד דוגמה: אם את יכולה, אל תתרפסי מול חילונים. את יודעת כמה הרס חינוכי יש כשמגיע טכנאי מכונת כביסה או מזגנים, והאמא נהפכת פתאום ל"עלוב הנפש" – כל הגאווה שלה נופלת, היא מתרפסת בפניו. אלף שיחות שאמרנו "אשרינו מה טוב חלקנו" לא שוות מול זה. חסרה לנו לפעמים גאווה אמיתית.

"אתה מוסכניק של גופות"

סיפור מדגים, ואני מספר אותו גם קצת בפרובוקטיביות, כדי להציג את הדברים בחריפות. שלחתי פעם את בני לרופא פרטי, כפי שאשתי דרשה, מטעמי בריאות. ישבנו בהמתנה. הרופא סבל מהערכה עצמית גבוהה מאוד, והקפיד שכולם יגיעו בזמן – המזכירה רשמה מתי הגיעו, כמו בבית ספר יסודי, אבל תמיד היו יושבים בהמתנה כמה אנשים, כדי שאיש לא ירגיש בודד.

באותו יום היו איתי בהמתנה עוד שלושה אברכים, יושבים כמו גולמים, שקטים מדי, מפוחדים כמעט מהצל של עצמם. הבן שלי, כיתה א', התחבא מאחוריי כשנפתחה הדלת. אמרתי לעצמי: הבחור הזה, לפי הרמב"ם, נקרא "קוף נטול זנב" – כלומר, אדם שלא מחפש משמעות בחיים, נדרש שיזכיר לעצמו את חוסר המשמעות שבחיייו. הרגזתי אותי גם האווירה. עשיתי משהו – לא ניסוי שכל אחד יכול לעשות, אבל רק לילדים שלי, אני יכול. ברם קול שכולם ישמעו, אמרתי לבני: "אתה רואה? זה הרופא. עוד מעט אנחנו ניתן לו מתנה שלא הרבה פעמים הוא זוכה לה – שילד שלומד משנה ישרוט אותו."

הרופא, כמובן, הקשיב לכל זה. כשגמר, שאל בבז: "אני חשוב לך כמו שריטה של ילד?" עניתי: "כל מה שאתה שווה בעיניי – זה הרבה. אתה פשוט לא יודע להעריך תורה. אני לא מזלזל בך – אני אומר לך, כל מי שמעריך אותך צריך לדעת שזכית לשרת ילד שלומד תורה." הוא התרגז: "אני עושה גם דברים חשובים בעצמי." "כמו מה?" "אני מציל חיים." "אני שואל אותך שאלה: אתה מרגיש טוב?" "מצוין." "אז יש לי בעיה – אני לא בטוח שאתה חבר יותר טוב של 'בית החיים' באיזה מובן, או לא. יש חוק בפילוסופיה שהאמצעי לא יכול להיות חשוב יותר מהמטרה. מה המשמעות של חיי אדם בעיניך? בשביל מה בן אדם חי? אם זה חסר משמעות בעיניך – איך יכול להיות משמעות בהצלת חיים של מי שאין להם משמעות?"

"היה אצלנו בשכונה אחד," אמרתי, "חולה נפש, לא שייך לקהילה, שהיה אוסף ג'וקים בבית ומטפל בהם, אפילו 'חובש' אותם כשנפצעים. הוא מציל הרבה יותר ג'וקים ממך – אתה מציל בני אדם עם שתי רגליים, הוא ג'וקים עם ארבע. מה אתה יותר טוב ממנו?" הרופא כעס: "למה אתה לא מכיר לי תודה?" עניתי: "אני מכיר תודה לכל מי שמשרת אותי במקומו הראוי. כשהמכונית שלי מקולקלת, אני הולך למוסכניק, ומכיר לו תודה – אבל אני לא עומד אצלו בתור בהמתנה מתוחה. יש לי מוסכניק של מכוניות. אתה מוסכניק של גופות. מה ההבדל?"

הרופא, מנסה לשנות כיוון, שאל: "אפשר לשאול משהו? כשמדברים על רבנים..." אמרתי: "אצלנו, ברוך השם, כבר אין בעיה." הוא התכוון לרבנים "מהחוג ההוא". בכל אופן, כך מדברים היום: אחד שלמד שעה יותר מדף גמרא, כבר לא פותחים לפניו את הפה – אבל מול רופאים, מדענים, אפילו טכנאי מכוניות כביסה ומקררים, רוצים "לקרב" אותם, לשמח אותם, לתת להם כבוד.

חינוך לערכים פירושו לחנך את הילד כמה חשובה התורה שלו, היראת שמיים שלו, ההתנהגות שלו – אבל להמחיש לו את זה. להמחיש פירושו: ברק בעיניים, סיפורים, ביחס שבין המבוגרים לבין עצמם – בעולם של המבוגרים, לא רק בכיתה. לא לקשט בין החברות, אלא מפעם לפעם לזכור את הכי טוב, גם בעולם של החילוניים. זה כל הסוד.

מקורות ומראי מקומות

1. דברים כט, כח – "הנסתרות לה' אלוֹקֵינוּ והנגלות לנו ולבְּנֵינוּ..." (מובא כפי שהובא בשם אחד מאדמו"רי בעלז).
2. מסכת פסחים נ, ע"ב – "מתוך שלא לשמה בא לשמה" (ברקע לדיון על עשיית מצוות מתוך הרגל).
3. מובא בשם הרמב"ם – משל "קוף נטול זנב" על אדם שאינו מחפש משמעות בחיים, כפי שהובא בעל פה בשיעור.
4. עקרונות חינוכיים על "חוק אחד לבית" ו"עשה טוב, סור מרע" – מתורתו שבעל פה של הרב המחבר.
5. סיפור הגאון מבריסק ("החזון איש"/"הרב מבריסק") – כפי שמובא בעל פה בשיעור.

נכתב ונערך על ידי:

הרב יהודה טאוב

קרית אתא

ליצירת קשר: 0527139520 📞

שיעורים נוספים של הרב 🎧

ניתן לשמוע עוד שיעורים נפלאים:

קול הלשון - קול תודה: 03-6171190 📻

באתר: www.kol-toda.co.il (https://www.kol-toda.co.il/) 🌐